

ПСИХОПОЕТИКАЛЬНІ АСПЕКТИ КОМЕДІОГРАФІЇ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО

У статті із залученням психопоетичної методики осмислюються окремі аспекти формування комедійного дискурсу М. Кропивницького. Аналіз мегатексту драматурга оприявнює психологічні основи гострослів'я й дотепів у драмах митця. Трагікомічність на рівні жанру постає як безпосередня кореляція із його психологічним станом, психоемоційною реакцією на світ.

Ключові слова: комедіографія, мегатекст, психопоетика, гострослів'я, трагікомедія.

Постановка проблеми. Сучасний стан суспільної і культурної свідомості демонструє поступове вивільнення від догматів і стереотипів колоніального минулого, сформованих/нав'язаних імперською культурною моделлю, методи якої були спрямовані на денационалізацію гуманітарного простору українства, на формування комплексу меншовартості й провінційності.

Аналіз останніх досліджень. Вітчизняна літературознавча думка сьогодні демонструє поступове вивільнення від рудиментів колоніального минулого, демонструючи методологічне оновлення. Одним із сучасних напрямків, який набуває все потужнішого розвитку й актуальності, є психологоспрямовані розвідки, присвячені класикам української літератури (Т. Шевченкові, І. Франку, Лесі Українці, О. Кобилянській, В. Винниченкові тощо). Саме вони – носії національної ментальності, української картини світу, втілюючи у своїй творчості трагедію буття свого народу, демонструючи духовний опір культурній асиміляції метрополією, – ставали об'єктами фальсифікацій, примітивізації і спрощення, а то й повного забуття.

Оновлювальний процес у вітчизняному літературознавстві почався, зокрема, із залучення принципів і прийомів психологічної науки для вивчення духовної (етичної, естетичної) парадигми митця, що до-

звонило вийти за межі вже канонічного соціологоцентричного погляду на творчу персону, розширити уявлення про джерела і механізми творчості митця, простежити за зміною художнього дискурсу митця відповідно до зрушень у його світоглядній і психоемоційній сфері тощо.

Ці зміни торкнулися й літературного портрета, основою якого стає внутрішній світ письменника. Шлях до портрета автора-суб'єкта суспільного буття (у найширшому розумінні), автора-особистості-характеру-темпераменту, реконструкція якого дозволить наблизитися і до об'єктивації феномена митця в історії національної культури, й до концепту художності, мусить пролягати через **мега-текст** – джерельний дискурс експлікації усіх буттєвих (біографія) та психофізіологічних (психобіографія) характеристик. Він дозволить, на нашу думку, наблизитися до об'єктивної оцінки співмірності природи психіки творця і результатів його творчої діяльності завдяки своїй сконцентрованості навколо особистості окремого письменника й автентичності інформації від першої особи: спогадів, листів, автобіографій, щоденників, сповідей тощо, художніх творів, де прямо чи опосередковано залишені «сліди» його особистості.

До поля зору мають потрапляти матеріали, що несуть на собі відбиток психобіографії письменника або тексти (художні твори), які позначені психоавтобіографізмом – принципом перенесення й реалізації в художньому просторі власних свідомих і підсвідомих імпульсів (художній світ стає ареною самоусвідомлення автора, вирішення певних внутрішніх конфліктів або сублімацією певних неусвідомлених імпульсів тощо), трансформацією у художній образ власних психосоматичних характеристик (властивостей темпераменту, рис характеру тощо). Варто зауважити, що психоавтобіографічними є ті художні тексти, які віднесені до таких самим письменником (про це є зауваги у щоденниках чи листах), в яких особистість автора виявляється підтекстово і може бути реконструйована у процесі мікроаналізу шляхом скрупульозного зіставлення із усім масивом психобіографічних текстів.

Ураховуючи вище викладене, **метою** нашої розвідки є з'ясування психоавтобіографічного контексту комедійного дискурсу М. Кропивницького, що дозволить оновити, розширити і збагатити літературний портрет одного із корифеїв українського театру, простежити за психопоетикою його драматургічних творів.

Проблема «Кропивницький-комедіограф» не мала свого спеціального наукового розгляду, хоча принагідно твори комічного характеру автора аналізувалися вченими, зокрема, у дослідженні А. Новикова «Марко Кропивницький і українська драматургія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» (2007), в окремих студіях С. Ковпик та А. Козлова як об'єкт для з'ясування специфіки драматургічного мислення митця тощо. Ситуація спорадичності осмислення природи комічного у творчості М. Кропивницького, попри, на наш погляд, вагомість цього аспекту при розкритті секретів його поетики, потребує нового прочитання, зокрема, крізь призму психологоспрямованих методик, що й складає актуальність нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. З біографії письменника відомо, що його життєвий шлях був сповнений драматичних і трагічних ситуацій. Особливо це стосувалося дитинства – періоду формування характеру особистості, її світосприймання. Втеча матері, неуха батька, гірка «мачухина любов», недоглянутість і покинутість, фактичне сирітство гіркотою відлунювали вже в дорослому житті. Уже в зрілому віці драматург у щоденнику так описав свої дитячі роки: «Коли починалась у нас гульня, ми з сестрою забирались до кого-небудь із кріпаків у хату, залазили на піч і там, *граючись з кріпацькими дітьми, днювали і ночували. Тільки було як на який час притихне гульня, то батько згадає про нас і звелить привести додому*» (курсив наш. – С.М.) [4, с. 15]. Там же М. Кропивницький занотовує спогади про свій душевний біль, викликаний зреченням їх матері. Характеризуючи свою поведінку, в якій зринала потреба в матері, безмежна любов до неї, страждання дитини через її неувагу, автор використовує порівняння «як божевільний» [4, 16], а свою реакцію на зустріч із нею в Бобринці описує як психоемоційний вибух (істеріку). Мати запам'яталася йому ворожою і деспотичною, незважаючи навіть на те, що ввела його у світ мистецтва.

Резонанс гірких дитячих вражень у поведінці М. Кропивницького відмічав і його син: «Глибока рана, заподіяна у дитинстві вразливій дитині, коли мати раптом залишила батька з двома маленькими дітьми, мабуть, ніколи зовсім не загоювалася!» [2, с. 70]. Відбилося це на його психоемоційних реакціях на світ і оточуючих, зокрема, у звичці глузувати над ситуаціями й оточенням, піднімати на кпини, передражнювати, що стало своєрідною захисною реакцією.

Є усі підстави твердити, що едіпів комплекс, сформований означеними вище чинниками, обумовив становлення сентиментально-трагедійного світосприймання драматурга, що в стильовій манері автора відлунув специфічною жанровою палітрою його творів, особливостями образотворення тощо.

В епістолярії М. Кропивницького знаходимо свідчення того, що комічне було компонентом його психоемоційних реакцій на світ, виконувало в психоструктурі особистості компенсаторну функцію. У листі до Є. Є. Мячикова Марко Лукич пише: «Юмор я всегда уважал, и если даже умру, то уверен наперед, что, лежа в гробу, буду саркастически поглядывать на попа» [6, 252]. Як зазначає Ніла Зборовська, «сміхова стихія в літературі може стати вираженням, з одного боку, життєвих сил та енергії, а з іншого – спустошеності духу» [1, с. 84]. Саме вираженням останнього стає, напевно, комічна за жанром п'єса «По ревизії», написана 1882 року. Біографія письменника засвідчує, що 80-ті роки XIX ст. для Кропивницького були одними з найбільш напружених. У листі до Ц. О. Білиловського М. Кропивницький пише: «Давненько вже я став помічати, що з-під мого пера, замість голосної та співучої мови виливається одним лицем *жовч, та скрегот беззубий, та скарги серця, та біль хворої душі!*...» (курсив наш. – С.М) [6, с. 322]. Такий настрої був спровокований негараздами в театрі та складними взаєминами з А. В. Маркович – дружиною драматурга.

Аналізуючи гострослів'я у творчості письменників, З. Фройд дійшов висновку, що дотепність є діяльністю, спрямованою на отримання задоволення. Така діяльність є реакцією на репресивні заходи культури, які унеможливають первинні (природні) можливості задоволення. Тому в умовах культурного пригнічення виникають такі типові інтелектуально-творчі способи задоволення, як гострослів'я, комізм і гумор, що передбачають різні способи насолоди [8, с. 322].

У п'єсі «По ревизії» комічне, що межує із сатиричним, стає засобом викриття таких недоліків чиновництва, як неосвіченість і пияцтво.

«Старшина (*один, розпечатав пакета*). Від кого ж би це? (Чита по складам). «Предписываю оному волостному правлению принять энергические меры...» Які? *Нергичеські мери?* Що ж воно означає: нергичеські? Ану далі! (*Чита*). «... к самоскорейшему составлению

систематического...». **Та й довге яке слово!**, «..указателя и категорических...». Ні, мабуть, вже як писар прийде, то вдвох розберемо! Бо я сам до цього не доїхав! [...] Тьфу, як погано на похмілле. (*Дивиться у вікно.*) Еге, вже сонечко височенько підбилося, а в мене ще й ріски в роті не було... **хіба послать за восьмушкою?.. Удосвіта прокинувся, та гак щось коло серця запекло, аж перелякався!** Повернувся на другий бік, неначе трохи відпустило, а тепер знов аж пашисть усередині! Погано, погано! Не годиться щодня пити! Вчора пив, позавчора пив... Стривай! Який же у нас сьогодні день? (курсив наш. – С.М.) [3, с. 167]».

Історія сварки баби Риндички й солдатки Пріськи та примирення їх за допомогою «начальства» є театралізованим народним анекдотом, що виконує інтермедійну функцію. Драматург не відмовляється тут від грубуватих дотепів і навіть певної ексцентрики. Так, діалог старшини й Риндички зовні досить смішний за манерою ведення розмови, у якій відбивається стиль мислення цілого соціального прошарку, і колоритними подробицями, що не завжди дотичні до теми бесіди. Та за уважного вчитування й осмислення він демонструє песимістичну картину, з одного боку, безпросвітної темноти й забобонності селянки і, з другого, абсолютної тупості представника влади, чия логіка мислення, а отже, й адміністративних дій цілком залежить то від чергової чарки, то від свого нікчемно-егоїстичного хвилинного інтересу, то, зрештою, просто від випадку.

Більш трагікомічною, аніж комічною є експозиція твору – знайомство з порядками у розправі, з сільським старшиною й методами його «роботи» (він віддає сторожеві безглузді розпорядження, погрожує тощо). Автор змальовує цілком абсурдну ситуацію, де за комічним ховається трагічність безправ'я сторожа, усієї громади, яка змушена беззастережно підкорюватися сваволі старшини.

Викривальним є монолог старшини при казенній «бомазі», що виявляє не лише його особисті вади, а дає зрозуміти безголовність усієї самодержавної бюрократичної машини. Що ж до самого старшини, то його одкровення показують моторошну безнадійність його у розумінні і адміністративному, і людському. Бо з такими циркулярами, які він здатний збагнути, – наприклад, що «в уїзді появилася на рогатім скоті чума» [3, 167] або інше, – в нього розправа коротка: «Під сукно». Пиятика, молодіці, котрі йому як «начальни-

кові» мусять самі йти до рук, – ото і вся його державна служба. При чому цими щоденними пиятиками зайнята вся сільська верхівка: писар, піп, становий, старшина у Кандалуповій, письменоводитель. Орієнтуватися у часі й просторі можна лише за тим, де і з ким бенкетувалося, тож і не дивно, що, як виявляється, загубили день.

З фарсового сміху виростає всеохоплююче узагальнення повної прогнилості апарата царизму, який спирається на розумово й морально звироднілих своїх слуг на місцях. Автор неодноразово використовує знижену й лайливу лексику («**базікай! Свиното!**», «по мармизи затопив», Старшина (плює) [5, 167]; «Писар. Ека свино-та, нажереться так, што й... [3, 182]).

За спостереженнями і висновками З. Фрейда, люди неспроможні дотримуватися християнських заповідей любові, а тому в стосунках між ними багато агресії. Оскільки ворожість та насильство заборонені законом, а внутрішня потреба в них існує, на допомогу приходять гострослів'я. У словесній формі оформлюється розумний спосіб ображання: пониження та осміювання супротивника дає змогу насолодитися його символічною поразкою. Залежно від чинників, які впливають на задоволення, З. Фрейд поділив дотепи (гострослів'я) на непристойні (із сексуальним смислом), недоброчинні (з агресивним смислом), цинічні (з критичним смислом), скептичні (з критично-недовірливим смислом) [8, с. 84]. Згідно цієї класифікації, у творчості М. Кропивницького не знаходимо хіба що першого типу, принаймні яскраво вираженого.

Гострослів'я зустрічаємо і в інших комедіях, уже пізніших періодів. «... Ех, розбезсовісної животной», «Я жалав з вами, щоб дружбу, потому по сусідству і як содники; а как ви мордяку відвертаете, так я вам скажу, що не стоїть з таким чмирякою і розговори плодить.. Самашедчой чалаек!.. Чмир, как есть чмир!..», «... То ось який порядок буде. Станьте всі в ряд, як москалі. От ти найвищий, тебе будемо дражнити: Иван Довгий; тебе, що ніс, як у качки, – Иван Носатий; а тебе, куценький – Иван Зносок. А дівчат ось як. Найвищу: Гапка Довготелеса; а тебе, що око підсліпувате, Гапка Підсліпувата...» [3, с. 249-263] (комедія «Чмир»); «...Ні, Прокошка це не шука, а гад! Отой самісінький гад, що кажуть, десь він у чужих землях виплоджується і пожира, не жувавши усяку звірину і людину...», «... Гад достоменний, кракадив...», «... Когда этот паскудник, хамула,

он із мене кров смокчить, то зачіво я не могу із нуго кров смокчить, га?...», «... Чуєш ти, чортів свате!...», «... І на оцім кріслі сидітиме яка-небудь сім день не вмивана мордяка!...» [3, с. 416-434] (комедія «На руїнах»); «...І куди вона попленталась? От капосна, не держиться двора, хоч ти їй голову відкрути, бодай же вона луснула!.. [...]. А щоб тобі ноги покорчило!», «Гей, ти, хамуло!...», «...Дурню, вішатись задумав?..», «...Ласий до питва, каналія...», «...Ах ти мерзавець, адійот! Осоромив на всю губернію! А за віщо? За верну любов...[...] Ах ти хвараон курносий!.. ну, попаду я тебе в городі, я тобі твого кирпатого носа одгризу, ей-ей, одгризу!», «...У, катюго сибірний!.. Ач, очі як у гада, ач, як іскряться!..», «...У-у, як визвірився!.. Чортячі очі, ей- богу, чортячі!.. Бузувіре, кате!..», «...Красун!.. Куди ж тому кирпатову гильдейщику до тебе?» [3, с. 449-465] (комедія «Супротивні течії»).

Принципи комічного використовує М. Кропивницький і в процесі образотворення. Змальовуючи непрості людські характери, він помітив, що життя кожної людини є складним різнобарвним всесвітом, у якому далеко не завжди можна чітко розділити добро і зло, трагічне й комічне. Його герої нерідко опиняються в трагіко-мічних ситуаціях, через що частина його творів має жанрові ознаки трагікомедії («Чмир», «На руїнах», «Супротивні течії», «Мамаша», «Голомозий», «Дійшов до розуму»).

Співвідношення трагічного й комічного у творчості М.Кропивницького перебуває в постійній діалектичній залежності від об'єкта і способу його осмислення та зображення. Уже в першому його водевілі «Помирились» – творі розважального жанру – І. Франко побачив чорні, темні картини життя. Такої ж думки дотримується і Л. З. Мороз, яка зауважила: «...одноактівка ця не містить ніякого комедійного елементу і насмішити здатна лише безглуздя ситуації та розв'язання її, дріб'язковістю й нікчемністю інтересів її персонажів – багатого міщанина Панаса Гуріна та інших» [7, с. 385].

Сам М. Кропивницький свідомо вживав словосполучення «трагіко-мічний етюд» для визначення жанру свого невеличкого твору «Лихо не кожному лиху, іншому й талан» (1883).

У п'єсі «Чмир» трагіко-мічним персонажем є пересічний сільський бондар Демко Пшінка, свідомість якого затьмарюється після того, як він одержав величезну, за його уявленнями, спадщину. Однак у гонитві за зовнішніми атрибутами багатого людини неписьмен-

ний міщанин, що відірвався від звичайного йому народного життя, нерідко потрапляє у комічні ситуації. Демко Пшінка розмірковує: «Чим чоловік багатшає, тим дурнішим робиться», бо «так та копійка ним овладає, що він, як замакітрений зробиться...» [3, с. 245]. Цими словами уже в першій дії закладається зерно всієї його майбутньої долі. Доки жив він своєю працею, доти був нормальною людиною, дрібні вади якої компенсувалися здоровим глуздом і критицизмом, умілістю рук, відчуттям потреби своєї праці.

Трагікомічна ситуація створюється і в комедії «На руїнах», де, з одного боку, відбувається торг між представниками сільської буржуазії за залишки колишнього благополуччя дворянина Смородина, а з другого – останній залишається практично повністю розореним.

Промовистим свідченням подання трагічного як смішного є також смерть глитає Тихона Кирпи в скрині з грішми («Старі сучки й молоді парості»).

Таким чином, Кропивницькому належить одна з головних заслуг в утвердженні на українській сцені такого нового для того часу жанрового утворення, як трагікомедія.

Несподівано, оригінально використовуються драматургом жартівливі українські народні пісні. Їх використання демонструє діалектику сентиментального і трагічного у світопочуванні автора.

Жартівлива пісня може приховувати справжні переживання дійової особи, забезпечувати виникнення маски, очікуваної оточенням (пісня-нісенітниця «Ходить гарбуз по городу...», скомбінована з інших творів та жартівлива пісня «Ой їхав я поза током...», що виконує Іван, персонаж п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю», намагаючись, з одного боку, приховати власне сум'яття, хвилювання, адже він зважився піти в рекрути замість свого одруженого друга, а з іншого – зняти етичний момент вияву вдячності Одарки й Семена, сімейне щастя яких він рятує).

Жартівлива пісня виконує й характеротворчу функцію, «оживлює» образи, надаючи їм неповторного колориту, акцентуючи оптимізм, веселу вдачу героїв (Іван, персонаж п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю», Пріська із п'єси «По ревизії»). Фрагменти жартівливих пісень у драмі «Глитає, або ж павук» в поєднанні з уривчастим емоційно наснаженим мовленням Олени експлікують психічний злам героїні, зміст фольклорних творів контрастує із си-

туацією переживання своєї зради коханому і допомагає відтворити неадекватність поведінки героїні.

Не лише жартівлива, а загалом українська народна пісня виконує у творах особливу функціональну роль. Уведена в контекст драми вона найчастіше відтворює настрій, переживання героїв, нюансуючи й поетизуючи їх. Через ліричну пісню «За тучами, за хмарами...», Маруся, героїня п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю» ділиться своїми переживаннями, викликаними нерозділеним коханням. Фольклорний твір озвучує потаємні думки та бажання героя, як, наприклад, пісні Власа («Олеся»), де виражено щире, глибоке почуття до дівчини, недоступної через соціальні перешкоди. Гармонійно поєднуються із піснею «Шумлять верби в кінці греблі...» роздуми Олени («Глитай, або ж павук») про її зраду коханому: жінка проєктує на себе типову ситуацію розлуки з коханим, відображену в пісні, й болісно переживає свою віддаленість від ідеалу вірності. А щоб показати апогей розвитку почуття, коли любов переростає в ненависть, драматург експлуатує фольклорні жанрові формули голосіння та замовляння. Обманута Олена, перебуваючи в напівбожевільному стані, стані афекту, зичить своєму милому: «Боже, покарай Андрія, пошли на нього невимовне лихо, щоб не мав він ні хвилини супкоюю, ні жодної хвилиноньки світлої!.. Окрути серце його гадиною шипучою, щоб пила з нього кров по рісочці, доки й віку його!.. Оповий його спокій чорною хмарою, вливай в його душу вогню пекельного, щоб тліла вона не стлівала, щоб горіла й кипіла смолою смрадною...» [5, с. 147]. Втрата коханого сприймається героїнею надзвичайно гостро, як загибель, а зрада – як смертельний, непростий гріх. Піснями драматург підкреслює та поглиблює психологічний стан окремих дійових осіб, характер тієї чи іншої сцени.

Висновки. Тож, спостереження за мегатекстом М. Кропивницького дозволяють визначити специфічні властивості психоструктури митця, зокрема особливості його психоемоційних реакцій на світ і людей, які мали безпосередній зв'язок із його художнім світом й екстраполювалися на його художнє мислення, формуючи оригінальну авторську манеру. Неподоланий едіпів комплекс обумовив діалектику психічних реакцій М. Кропивницького, в яких чутливість і здатність до співпереживання поєднувалася із агресією. Такий стан психіки автора мав безпосередній вплив на фор-

мування його естетичних пріоритетів, що відбилися у творчому доробкові. Зокрема, його маркерами стало поєднання у стильовій манері М. Кропивницького сентиментальності, ліризму із максимальною драматизацією обставин і подій, характерів, жартівливого тону із трагічним, комічного з потворним. Особливо яскраво така діалектика представлена у творах комедійного характеру, в яких сміхове начало закорінене у трагічному переживанні дисгармонії, недосконалості оточуючого світу, де комічне породжене духовною спустошеністю автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зборовська Н. Психологія і літературознавство / Ніла Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
2. Кропивницький В. М. Із сімейної хроніки Марка Кропивницького: (Спогади про батька) / Кропивницький В. М. – К.: Мистецтво, 1968. – 214 с.
3. Кропивницький М. Драматичні твори / Марко Кропивницький. – К.: Наукова думка, 1990. – 600 с.
4. Кропивницький М. Збірник статей, спогадів, матеріалів / Марко Кропивницький. – К.: Мистецтво, 1955. – 327 с.
5. Кропивницький М. Твори: У 6 т. / Марко Кропивницький. – К.: Держлітвидав УРСР, 1958. – Т.2. – 539 с.
6. Кропивницький М. Твори: У 6 т. / Марко Кропивницький. – К.: Держлітвидав УРСР, 1958. – Т.6. – 672 с.
7. Мороз Л. Марко Кропивницький / Лариса Мороз // Історія української літератури ХІХ століття: У 3 кн. – Кн. 3: / за ред. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1997. – С. 381-397.
8. Фрейд З. Психологія бессознательного / З. Фрейд. – М., 1990. – 448 с.

Одержано редакцією 16.01.2014 р.

Прийнято до публікації 27.01.2014 р.

Аннотація. Михида С. Психопозитивні аспекти комедіографії Марка Кропивницького. В статті з привертанням психопозитивної методики осмислюються окремі аспекти формування комедійного дискурсу М. Кропивницького. Аналіз мегатекста демонструє психологічні основи острот і сміху в драмах письменника. Трагікомічність на рівні жанра

выступает как непосредственная корреляция с его психологическим состоянием, психоэмоциональной реакцией на мир.

Ключевые слова: комедиография, мегатекст, психопозтика, острословие, трагикомедия.

Summary. *Mykhida S. Psychopoetic aspects of comedioraphy of Mark Kropyvniitskiy.* The article views some aspects of M. Kropyvniitskiy's comic discourse using psychopoetic methods. The analysis of the playwright's megatext demonstrates psychological basis of witticisms and jokes in the author's drama. Tragicomedy on the genre level appears as a direct correlation with his psychological state, emotional response to the world.

Keywords: comedioraphy, megatext, psychopoetry, witticisms, tragicomedy.

УДК 821.161.2 – 94.09»193/198»

Тетяна ЧЕРКАШИНА

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРНА АВТОБІОГРАФІКА 1930–1980-Х РОКІВ: ІДЕЙНО-ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ

Статтю присвячено розглядові ідейно-художніх особливостей української діаспорної автобіографічної прози 1930–1980-х років, яка є самобутнім явищем українського спогадового письма. Автор статті констатує, що з 1930-х років українська автобіографічна література остаточно розподілилася на два види – українську радянську і українську діаспорну автобіографіку, кожна з яких пішла своїм шляхом розвитку і виробила власні традиції. Діаспорна автобіографіка, що творилася українськими авторами в Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині, Франції, США, Канаді, Австралії, Аргентині, Бразилії та інших країнах світу була більши особистісно орієнтованою і психоло-